

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

ӘОЖ: 81'373 21

Қолжазба құқығында

БАЗАРБЕКОВ БАҚБЕРДІ МҰРАТӘЛІҰЛЫ

Тақырыбы: **Қазақ топонимдері мен этномәдени атауларының
когнитивтік сипаты
(Ақселеу Сейдімбек шығармалары бойынша)**

**Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған
диссертациясына
АҢДАТПА**

Шымкент, 2024

Диссертациялық жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасында орындалды.

Отандық ғылыми кеңесші:	Филология ғылымдарының докторы, профессор Б.М.Тілеубердиев
Шетелдік ғылыми кеңесші:	Филология ғылымдарының докторы,, профессор Радбил Темур Беньюминович Н.И.Лобачевский атындағы Нижегород мемлекеттік университеті. Ресей
Ресми рецензенттер:	Қыздархан Рысберген Құрмашқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор. А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері. Құлманова Зиба – филология ғылымдарының кандидаты, доцент. М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті «Филология және гуманитарлық ғылымдар факультеті, «Журналистика және филология» кафедрасы.

Диссертация __.12.2024 жылы сағат __ 00 де М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің D023 Тілдер және әдебиет бағыты 8D02310 – Филология бойынша диссертациялық кеңесте қорғалады. Мекен жай: Шымкент қаласы, Тауке хан 5. Бас ғимарат, 3 қабат, 342 аудитория.

Мекен-жайы: Шымкент қаласы, Тәуке хан даңғылы 5. Диссертациялық кеңес залы

Диссертациямен Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасында танысуға болады.

Диссертациялық кеңестің ғалым хатшысы,
Таджиев Х.Х.

PhD докторы,

«8D02310 – Филология» білі беру бағдамасы бойынша PhD ғылыми дәрежесін алу үшін ұсынылған докторант Базарбеков Бакберди Мураталиевичтің «Қазақ топонимдері мен этномәдени атауларының когнитивтік сипаты» (Ақселеу Сейдімбек шығармалары бойынша) тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Қаламгер-ғалымның шығармашылығын, оның тілін лингвокогнитология ғылымы тұрғысынан зерттеу арқылы «топонимдердің когнитивтік сипатын» жасаудағы автордың концептуалды тұжырымдамасын көруге болады. Авторлық шығармалардағы топонимдердің когнитивтік мәселесін тіл білімінің жаңа бағыттары аясында зерттеудің мәні зор. Осыған орай бүгінде шығармашылық еңбектер адамға ғана тән ең жоғарғы формасы болып табылатын оның ақыл-ойы, санасы, ойлауы, рухани ішкі дүниесімен тығыз байланысты зерттеуге бағытталады. «Зерттеуші және оның шығармашылық» мәселесі мол өзектілікке ие, өйткені топонимдерді когнитивтік бағытта адекватты зерттеу ісі тілдің өз шеңберінен шығып, табиғат пен қоғамдағы белгілі бір ортада өмір сүретіндердің тобына жүгінгенде ғана толық мүмкіндікке ие болады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Қазіргі кезеңдегі тіл білімі ғылымының дамуы антропоөзектік бағытта жүргізіліп жатқан ірі тұлғалардың құнды мұраларын зерттеулерменде сипатталады. Антропоөзектік парадигма тілдік тұлға, тілді адам арқылы анықтауға, тілдік таным процестеріне, тілдің санамен байланысына басты назар аударады. Этностың ұлттық таным әлемін өз бойына сіңірген топонимдер мен этномәдени атауларды қаламгер-ғалымның ғылыми еңбектерінің негізінде зерттеу қазақ тіл білімінің алдына соны мақсаттар мен міндеттер қойып, қазақ әлемін этномәдени тұрғыдан бұрын-соңды болмаған метатілдік теориялық негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда қарқындап дамып келе жатқан когнитивтік лингвистика тұрғысынан автор шығармаларындағы топонимдер мен этномәдени атауларды тек тілдік тұрғыдан қарастыру жеткіліксіз болып көрінеді. Атаулардың бойындағы материалдық мәдениет пен моральдық-этикалық қалыптардың репрезенттелу ерекшеліктерін этностың танымдық тәжірибесімен сабақтастыра отырып, ментальді-когнитивті түрде таңбаланғанын қарастырумен ерекшеленеді. Сонда ғана ой орнықты, тұжырым тегеурінді болмақ. Бұл тұрғыдан келгенде көшпелілер мәдениеті алдымен қоғамдық-әлеуметтік өмірді реттеуге қызмет етті. Топонимдер мен этномәдени атаулардың қандай да бір түрі болмасын тек қана қоғамдық-әлеуметтік өмірдің сұранымына орай, белгілі бір ситуацияға байланысты дүниеге келіп отырады.

Ақселеу Сейдімбек шығармаларының өзегі болып табылатын мәдени, рухани мәнділік пен құндылыққа ие топонимдерді этностың ішкі және айнала қоршаған болмысы жайлы ғасырдан ғасырға жинақталған білім тәжірибелерінің қоры ретінде арнайы зерттеуді қажет деп білдік. Қазақ

топонимдері мен этномәдени атауларының когнитивтік сипаты мен табиғатын «Ұлы Дала – қазақ әлемі – ұлттық сана – этномәдени пайымдау» жиынтығында сабақтастықта зерттеу қазіргі кезеңдегі тіл білімінің негізгі критерилерінің бірі болып табылады. Ұлттық мүдеге негізделген таным мен түсінікті жеке топнимикалық бірліктер арқылы айшықтап суреттейтін дүниенің тілдік бейнесін кең когнитивтік арнада, тұтастықта зерттеудің мәні зор.

Қаламгер-ғалымның шығармашылығындағы топонимдер мен этномәдени атауларды когнитивтік бағытта зерттеудің басты мақсаты – этнос санасының тереңде жатқан ментальдік құрылымдарын зерттеу, интерпретациялау, категориялау, репрезентациялау, салыстыру арқылы тілдік лингвоконцептологиялық заңдылықтарды көрсетіп қана қоймай, ұлтқа, адамзатқа тән адами құндылықтар жүйесін айқындау.

Ұлттық мәдени кеңістіктегі топонимдер адамзат болмысының ғұмыр-шежіресін қаза жіберместен өн бойына қаттап жатады. А. Сейдімбектің ғылыми еңбектерінің бүгінгі таңда жаңа антропоэзектік парадигмада зерттелуі когнитивтік лингвистика мен лингвоконцептология арналарында қарастырылған топонимдер мен этномәдени атаулар ұлттық рухани әлемді суреттейтін ерекше құрылым болып табылады. Әлемді тіл арқылы танудағы орны мен маңызын ескерсек тілдік бірліктердің когнитивтік және этномәдени сипаттарын айқындау тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Диссертациялық жұмыстың зерттеу нысаны. А.Сейдімбек шығармаларындағы топонимдердің когнитивтік қызметін, этномәдени атаулардың тілдік тұлғасын ұлттық мәдени кеңістікте қарастыру болып табылады. Сонымен қатар дүниенің топнимикалық бейнесі, автордың аңыз-әңгімелеріндегі, көркем шығармаларындағы «уақыт пен кеңістіктің» концептуалдануы, ментальді-когнитивтік құрылымдары түрлі аспектілерде қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Жұмыстың негізгі мақсаты – ғалым-қаламгер А. Сейдімбек танымындағы топнимикалық концептілерді дүниенің тілдік бейнесіндегі этномәдени ерекшеліктер ретінде қарастырып, көшпелілер әлемінің «ұлт – сана – тіл» тұтастығындағы орнын анықтау.

Осы мақсатты орындау үшін төмендегідей міндеттерді шешу көзделді:

- ұлттық-мәдени кеңістіктегі топонимдердің прецеденттік сипатын қарастыру және айқындау;

- «Сарыарқа» топонимінің концептілік тұрғыдан модельденуінің негізгі ерекшеліктерін, когнитивтік болмысын қарастыру;

- топнимикалық кеңістіктегі спелеонимдердің өрісіне танымдық бірлікте сипаттама жасау;

- қазақ топонимдерінің аңыздарда, фольклорларда, автордың көркем мәтіндеріндегі қолдану ерекшеліктеріне талдау жүргізу;

- топнимиялық аңыз-әңгімелердегі некронимдердің тарихи-мәдени көріністеріне дәйектік негізде сипаттама беру;

- көшпелілер әлемінің этномәдени ерекшеліктерін ескере отырып «уақыт пен кеңістікті» концептуалдау және категориялау;

- автор зерттеген материалдық мәдениеттің символдық мәнін анықтау және моральдық-этикалық қалыптардың репрезенттелуіне (ішкі таным жүйесіне) сипаттама жасау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы.

- Ақселеу Сейдімбек еңбектеріндегі топонимдер мен этномәдени атаулар алғаш рет когнитивтік лингвистика мен лингвоконцептология тұрғысынан зерттелді;

- ғалым-қаламгер шығармаларындағы топонимдерді зерттеуде когнитивтік, семиотикалық, лингвомәдени аспектілер қарастырылды;

- ұлттық топонимдік кеңістіктегі атаулар когнитивтік базаның білімдер жүйесін құраушы, сақтаушы, таратушы құрылым ретінде ғалым еңбектері негізінде алғаш рет кешендік сипатта қарастырылды;

- топонимдердегі аңыз бен ақиқат халықтық этимологиямен сабақтастықта қарастырылды;

- топонимиялық аңыз-әңгімелердегі некронимдердің тарихи-мәдени көріністері танымдық тұрғыда сипатталды;

- көшпелілер әлемінің этномәдени ерекшеліктеріне когнитивтік категория ретінде сипаттама берілді;

- зерттеудің ғылыми жаңалығы мен нәтижесі ретінде «уақыт пен кеңістік» этномәдени тұрғыдан категорияланды, концептуалданды, түрлі ментальді қабаттары анықталды;

- зерттеу барысында материалдық мәдениеттің символдық мәні анықталды, моральдық-этикалық қалыптардың репрезенттелу негіздері қаланды.

Зерттеу материалдары. Ғалым-қаламгердің шығармашылығындағы топонимдер мен этномәдени атаулардың когнитивтік, семиотикалық, лингвомәдени аспектілерін қарастыру үшін автордың алты томдық шығармалар жинағы дереккөз ретінде қолданылды. Сонымен қатар, ауыз әдебиеті үлгілерінен, қазақ шежірелерінен, көркем әдебиеттерден, ғылыми дереккөздерде жиі қолданылатын топонимдер мен этномәдени атауларға қатысты тілдік деректер пайдаланылды.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы:

Зерттеу барысында қол жеткен ғылыми нәтижелер мен тұжырымдар танымдық семантика, топонимика, этнолингвистика, семиотика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану т.б. ғылыми пәндердің нысанындағы теориялық мәселелерді айқындауға жәрдемін тигізеді. Сонымен қатар жоғары оқу орындарына арналған оқу құралдарын дайындауға, қаламгер-ғалымның шығармашылығын оқытуға, топонимика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, фольклор пәндері бойынша өткізілетін арнайы курстар мен семинарларда қолдануға болады.

Зерттеудің әдістері мен тәсілдері. Зерттеуде жүйелеу, сипаттама жасау, түйіндеу, салыстыру, жіктеу, талдау әдістері қолданылды. Талданатын материалдардың когнитивтік лингвистикалық, лингвоконцептологиялық, моделдік, лингвомәдениеттанымдық, семиотикалық сипаттамалары берілді,

сол сияқты автор мәтіндерінен моральдық-этикалық қалыптардың репрезенттелу элементтері мен тәсілдері қолданылды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар.

- қаламгер-ғалым қарастырған ұлттық-мәдени кеңістіктегі топонимдердің прецеденттік бейнесінде белгілі бір тілдік қауымдастыққа тән түсініктер мен білімдер жиынтығы этноста көрініс тауып сақталған;

- автор дүниенің (ғаламның) топонимиялық бейнесін үш түрлі қағидада (принцип) қарастырғанын байқауға болады. Оның алғашқысы – бағыт-бағдарлық (маршруттық) модель, екіншісі – шеңберлік (радиальдік) модель, үшіншісі – тұрмыс-тіршіліктік кеңістік моделі;

- Сарыарқа топонимінде топонимдік концептіге тән топографиялық фреймдермен қатар, қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті, фальклоры мен этнографиясы, тұрмыстық ерекшеліктері мен ұлттық дүниетанымы, ежелгі түсініктері мен іргелі құндылықтар жүйесі ғалым еңбектерінде айқын көрініс тапқан;

- қаламгер-ғалым қарастырған спелеонимдер (үңгірлер) өзінің кумулятивтік қызметі негізінде суггестиялық сипатта өзекті мәдени концептілердің ментальді құрылымдарын құрайды. Жол сілтер белгі ғана емес, ең алдымен халық танымының айғағы сол халықтың ең қастерлі ескерткіштерінің бірі ретінде өз көрінісін тапқан;

- Тесіктас, Қоңырәулие, Аюшат, Қызыләулие, Әлиетас, Айдаһарлы, Сырлы, Қара, Шатыр т.б. спелеонимдер (үңгірлер) қандай да бір ақиқат кеңістікте нақты бір уақыт (мезгілдік) шеңберінде қазақ топонимиясының таңбалық жүйесін қалыптастырған болып табылады.

- А.Сейдімбектің еңбектеріндегі топонимиядан, халықтың этнотанымдық өмір тәжірибесінен, тұрмыс жайы мен қоғамдық өмірінен мағлұмат беретін *Бетпақдала, Айғырұшқан, Тайатқан, Тізебүккен, Шажазай, Қоңырқұлжа, Сарықұлжа, Майтөккен, Қатынақ, Етекжайған, Жауыртау, Тоқырауын-Жәміш, Қызылкеніш т.б.* атауларда халықтық этимологияның, тарихи аңыздардың, этномәдени ақпараттың үзінін сақтаған;

- қаламгер-ғалым қарастырған *Домбауыл дыңы, Жошы ханның мазары, Алаша хан мазары, Аяққамыр мазары, Тоқбақ (Асан) бақсының бейіті, Айдарлы бақсының бейіті, Қойлыбай бақсының ақ сұлы моласы, Ақмешіт әулие қорымы, Болған ана, Жұбан ана мазарлары, Едіге бидің бейіті, Бескүмбез бен Дүзен мазарлары т.б.* некронимдер қазақ халқына тән қасиеттерін жинақтаушы, ұрпақтан-ұрпаққа жеткіуші маңызды құрал (элемент) болып аңғарылады;

- А.Сейдімбек «уақыт пен кеңістік» межесіне ден қойғанда, көшпелі қазақтың таным-түсінігін тікелей өмірлік тәжірибесімен сабақтастыра отырып: *экологиялық уақыт, ситуациялық уақыт, тарихи уақыт* деп категориялауы этномәдени атаулардың тілдік тұлғамен сабақтас екенін көрсетеді.

- «уақыт пен кеңістіктің» этномәдени тұрғыдан концептуалдануы, концептілік құрылымы түрлі ментальді болмысы тілдік сананың белгілі бір

көріністерін, дүниенің тілдік бейнесін сипатайтын қазақ халқының рухани әлеміне қатысты топонимдер арқылы берілген;

- А. Сейдімбектің материалдық мәдениетке қатысты ғылыми еңбектері «тіл мен мәдениет» сабақтастығында қарастырылды, нәтижесінде атаулар астарынан халықтық терең дүниетаным, ұлттық сана мен парасат-пайым эстетикалық құндылықтар таңба ретінде танылады;

- қаламгер-ғалымның ұлттық рухани мәдениетті зерделеуі, халқымыздың моральдық-этикалық нормаларын жүйеге келтірілген ойтолғам, парасат-пайым, мәдениет жайлы ұғымдардың этнос өмірінде қалыптасуынан хабардар етеді.

Зерттеудің жарияланымы мен мақұлдануы. Зерттеу жұмысының негізгі мазмұны мен тұжырымдары 8 мақалада жарияланды. Оның ішінде 1 мақала Scopus базасындағы импак-факторы жоғары журналда Q1. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Білім және ғылым саласында бақылау комитеті ұсынған журналдарда 2 мақала. Отандық және халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциялармен ғылыми журналдарда 5 мақала жарық көрді..

Зерттеу жұмысының құрылымы: Диссертация кіріспе, екі тарау, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.